

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

ПРОКОПЕНКО ІРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 811.161.2' 367.625 – 811.161.2' 366.58

**СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ
СИНСЕМАНТИЧНИХ ДІЄСЛІВ**

10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ -2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник - кандидат філологічних наук, доцент

ЛЕУТА Олександр Іванович,

Національний педагогічний університет імені

М.П.Драгоманова, доцент кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

МОЙСІЄНКО Анатолій Кирилович,

Інститут філології Київського національного

університету імені Тараса Шевченка, завідувач

кафедри сучасної української мови;

кандидат філологічних наук

ДОЦЕНКО Олена Леонідівна,

Національна академія внутрішніх справ України,

доцент кафедри юридичного документознавства.

Провідна установа - Вінницький державний педагогічний університет

імені Михайла Коцюбинського, кафедра української

мови і загального мовознавства,

Міністерство освіти і науки України, м. Вінниця.

Захист відбудеться “_20_” _вересня _ 2005 року о __14⁰⁰__ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “_10_” серпня__ 2005 року.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

Дієслівна ланка є важливою складовою в системі номінативних засобів сучасної української мови. Однією з найважливіших особливостей дієслів порівняно з іншими частинами мови є надзвичайно широкий діапазон позначуваної ними семантики. Тому диференціація дієслівної лексики на лексико-семантичні групи та їх всебічний семантико-синтаксичний аналіз є важливим для упорядкування дієслівної системи української мови. У сучасному мовознавстві все більше уваги приділяється вивченню особливостей дієслівних лексем як реченнєвотвірних одиниць, адже на думку багатьох учених семантична структура дієслова загалом проектує організацію усього речення.

Дослідження проблем взаємодії лексики і граматики, зокрема дієслівної, тісно пов'язане з аналізом повнозначності/неповнозначності лексичних одиниць. Серед дієслів, що складають лексичну систему української мови, поряд з повнозначними представлені і такі, що характеризуються як службові, тобто ті, що не мають власного лексичного значення або це значення у них послаблене. До таких звичайно відносять фазові, модальні, напівповнозначні дієслова та ін. До аналізу цих одиниць зверталися багато українських та російських дослідників, зокрема Н.Дзюбишина, А.Загнітко, Н.Іваницька, В.Белоусов, Т.Дорофєєва, Г.Золотова, Е.Кузнєцова, Є.Скоблікова, Г. Уфїмцева, Н.Шведова.

Протиставлення повнозначних дієслів та дієслів з послабленою семантикою, яке виявляється у відмінності їх семантичного наповнення, номінативної цінності та умов функціонування, є безперечним. Також нагальною є необхідність поглибленого вивчення лексичної і граматичної своєрідності дієслів з послабленою семантикою, адже коло таких дієслів поки що залишається невизначеним, а ряд їх суттєвих властивостей мовознавцями інтерпретується неоднозначно.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю поглибленого вивчення лексичної і граматичної своєрідності синсемантичних дієслів, визначення спільних ознак, що їх об'єднують, та виділення цієї лексико-семантичної групи у складі дієслівної лексики української мови. Дослідження структури речень з синсемантичними дієслівними предикатами, встановлення закономірностей реалізацій семантичних функцій компонентів речень, співвіднесення їх з відповідними формально-синтаксичними функціями членів речення дозволяє об'єктивно та ґрунтовно з'ясувати глибинну суть синтагматичних та парадигматичних відношень між мовними одиницями.

Мета дослідження: з'ясувати семантичні та синтаксичні ознаки синсемантичних дієслів як особливої ланки дієслівної системи української мови, визначити семантико-синтаксичні функції синсемантичних предикатів у складі синтаксичних структур. Для реалізації поставленої мети було виконано такі **завдання:**

- досліджено мовну природу синсемантиї як лексико-граматичного явища;
- обґрунтовано термінологічне визначення дієслів з послабленою семантикою;
- проаналізовано семантичну структуру синсемантичних дієслів;
- виявлено ознаки системної організації цих дієслів;
- здійснено семантико-граматичну класифікацію синсемантичних дієслівних лексем;
- визначено інтенційні та валентні характеристики виділених лексичних одиниць у складі синтаксичних структур;
- виявлено типи реалізації структурних схем речень з синсемантичними дієсловами;
- встановлено морфолого-синтаксичні реалізації базових синтаксичних структур;
- описано типові і варіантні значення виділених схем;
- з'ясовано синтаксичні функції синсемантичних дієслів;
- встановлено статус синсемантичних дієслів у лексичній і граматичній системах української мови.

Об'єктом дослідження є синсемантичні дієслівні лексеми, зокрема їх синтаксичне функціонування як предикатів у структурі речення.

Джерелами фактичного матеріалу стали понад 5 000 речень з синсемантичними дієслівними предикатами, дібрані з творів українських письменників. Дієслова для аналізу вилучені шляхом суцільної вибірки зі Словника української мови в 11-ти томах, з Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України на основі відповідних класифікаційних ознак.

Мета, завдання і методологічні засади дослідження зумовили вибір **методів й методики роботи**: у роботі використано описовий метод (в описі внутрішньої диференціації синсемантичних дієслів, ідентифікації різновидів семантичних класів), методи компонентного та дистрибутивного аналізу (в реальному функціонуванні синтаксичних структур), а також методика трансформаційного аналізу та моделювання речень.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві здійснено ідентифікацію дієслів з послабленою семантикою, обґрунтовано термінологічне визначення цих мовних одиниць, запропоновано їх внутрішню класифікацію, проведено системний опис семантичних ознак та аналіз синтаксичних функцій. У процесі також розроблено методику дослідження дієслівних одиниць з послабленою семантикою.

Теоретичне значення роботи. Дослідження синсемантичних дієслів дає можливість упорядкувати систему дієслівних значень, доповнити теорію дієслова новими відомостями

про семантико-синтаксичне функціонування вербальних одиниць. Опис валентних характеристик цих дієслів сприяє встановленню правил сполучуваності лексико-граматичних одиниць в українській мові. Аналіз функціонування синсемантичних дієслів у структурі речення дає можливість глибше пізнати специфіку формування синтаксичних конструкцій в українській мові. Дослідження становить значний інтерес для спеціалістів у галузі комп'ютерної лінгвістики, зокрема, при створенні програм перекладу, адже сполучення „синсемантичне дієслово + іменник” часто є лексичними корелятами до повнозначних дієслів.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковою темою кафедри. Тема дисертації пов'язана з темою кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Лінгводидактичний опис функціонування української мови”, яка передбачає діахронне й синхронне вивчення граматичної будови української мови, зокрема, опис її морфологічної будови та аналіз семантико-синтаксичної організації речень сучасної української літературної мови. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 3 жовтня 2002 року (протокол № 2) та схвалена Науковою радою “Українська мова” НАН України 20 лютого 2003 року (протокол №14).

Практична цінність дослідження полягає у тому, що одержані результати можуть бути використані у викладанні курсу української мови, стилістики; проведенні спецкурсів та спецсеминарів з лінгвістичної семантики, семантичного синтаксису; у створенні навчальних і методичних посібників, словників різних типів (тлумачних, сполучуваності, дистрибуції).

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження і його результати обговорювались на звітно-наукових конференціях викладачів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2002-2005 рр.), на звітно-науковій конференції молодих вчених університету (18-19 травня, 2004 р.). Матеріали дисертаційного дослідження були впроваджені у процесі викладання української мови студентам Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (довідка про впровадження № 1848/01 - 37/03 від 26.04.05 р.) та навчання рідної мови учнів 8-11 класів середньої загальноосвітньої школи № 75 м. Києва (довідка про впровадження № 47 від 05.04.05 р.).

Зміст роботи викладений у п'яти публікаціях.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (276 найменувань), списку умовних скорочень, додатків. Обсяг дисертації без списку використаної літератури та додатків - 179 сторінок, загальний обсяг роботи - 211 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* розкрито стан наукової проблеми у сучасному мовознавстві, обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету й завдання дисертаційного дослідження, визначено наукову новизну роботи, окреслено теоретичну і практичну цінність одержаних результатів та форми їх апробації.

У *першому розділі* “Лексико-семантична група синсемантичних дієслів у лексичній системі української мови” розглянуто мовну природу синсемантиї як лексико-граматичного явища, з’ясовано причини та умови її виникнення. Це дало змогу об’єктивно обґрунтувати і виокремити синсемантичні лексичні одиниці, зокрема дієслова.

Оскільки синсемантия - це здатність мовної одиниці виражати значення лише в поєднанні з іншими мовними одиницями (словами чи реченнями) та на тлі контексту або ситуації, синсемантичні мовні одиниці передбачають реалізацію свого значення лише в сполученні із залежним словом. Синтаксична структура, яка складається із синсемантичного дієслова та залежних від нього лексичних одиниць, має чіткі семантико-синтаксичні характеристики: узагальнену, невизначену (дифузну) семантику дієслівної лексеми; конкретний різновид облігаторного зв’язку між компонентами синтаксичного блоку; чітку семантику залежного компонента (як правило, іменного).

Лише синтаксичний блок дієслова із залежною лексичною одиницею розкриває значення синсемантичного дієслова: **робити** (*нахили, крок, акцент, візит, висновок, жест, ін’єкцію*): *Василь знав, що старого Власова не буде дома, - він.. робив ревізію (Мирн.); Земля тебе годує.. земля хазяїном робить (Мирн.); **приймати** (*рішення, віру, краплі*): *Я в святого Духа віру щирим серденьком прийняв (Леся Українка); На зборах акціонери прийняли рішення.**

У зв’язку з аналізом таких синтаксичних блоків та семантичної сутності їх компонентів постало питання чіткого розмежування понять *синсемантичності* і *багатозначності*.

Семми багатозначного слова характеризуються різним ступенем контекстуальної зумовленості. Для того, щоб актуалізувати певне значення одиниці, необхідно полісемантичну лексему ввести в додаткові контексти. Саме такі контексти максимально увиразнюють її конкретні семантико-синтаксичні функції. Сукупність семантичних і синтаксичних характеристик конкретизує значення полісемантичної лексеми. Отже, при тлумаченні слова важливу роль відіграє синтаксичний рівень мовної організації. Є всі підстави стверджувати, що багатозначність функціонує на семантичному рівні мови, а

синсемантичність, як здатність поєднуватися з іншими мовними одиницями для вираження конкретного значення, належить до її синтаксичного рівня.

У першому розділі дисертації обґрунтовано термінологічне визначення дієслів з послабленою семантикою як *синсемантичних*, вмотивовано вибір цього терміна, проаналізовано інші дефініції синсемантичних дієслів, специфіку їх уживання, розглянуто значеннєву кваліфікацію синсемантичних дієслів, виділено чотири ступені послаблення семантики дієслівної лексеми, які стали визначальними для поділу синсемантичних дієслів на дейктичні (власне та зі спеціалізованими семами), фазові та кваліфікативні. Синсемантичні дієслова класифіковано шляхом визначення загальних лексичних сем, які становлять лексичну опозицію. Будь-яка дієслівна сема розуміється як такий компонент лексичного значення, що може поєднуватися з основною семою дієслова - лексичним значенням процесу (дії чи стану) самостійно чи несамостійно. Наприклад, з семою процесу може поєднуватися сема початку (закінчення чи продовження). Така семантична структура характерна для фазових дієслів. Якщо сема процесу комбінується з семою оцінки, то можна говорити про виокремлення кваліфікативного дієслова. Опозитивними до таких дієслів є ті лексеми, в яких сема процесуальності комбінується з багатьма іншими семами. Відповідно поділ на класи першого типу дієслів є обмеженим, а другого - ширшим, розгалуженішим, отже, диференційним сем, які конкретизують основне дієслівне значення, більша кількість, тому їх ієрархія характеризується різноманітністю груп та підгруп. Для дослідження є важливою та частина вербальної системи, в якій дієслова дії поділяються на синсемантичні, що розгалужуються на групу дієслів з абстрактною семою зв'язків та відношень і групу дієслів з кваліфікативним значенням. Основним принципом класифікації є поділ дієслів шляхом конкретизації (наскільки це можливо для синсемантичних дієслівних одиниць) сем дієслівного значення. Другим важливим принципом є побудова класифікації як синтаксично релевантної, тобто кожне виділене дієслівне значення містить у своєму ядрі певну структуру семантичних елементів, які потенційно можуть бути синтаксично і семантично значущими й актуалізуватися за бажанням мовця.

Синсемантичні дієслова (дейктичні, фазові, кваліфікативні) належать до дієслів дії (процесу), оскільки в їх змістовій структурі домінуючою є сема активності.

Дієслова дії або активні дієслова виражають дії суб'єкта, які скеровані на об'єкт і викликають у ньому певні зміни. Сема активності пов'язана зі значенням зусилля волі, залученням енергії з боку суб'єкта. У синсемантичних дієсловах ця сема помітно нівелюється у порівнянні з повнозначними дієсловами, натомість активізуються, як було зазначено вище, семи нижчих рівнів ідентифікації, а саме кваліфікативні і ті, що позначають зв'язки та відношення.

Дейктичні дієслова - це синсемантичні дієслова, які мають найзагальніше процесуальне значення і містять лише вказівку на дію, що може поєднуватися з додатковими семами. Таких дієслів було виявлено близько 200, які розподілені на 13 підгруп (залежно від домінування додаткових сем).

Фазові дієслова - синсемантичні дієслова, які позначають різні фази процесу: початок, продовження (розгортання), кінець. Таких дієслівних одиниць виявлено 60 (5 підгруп).

Кваліфікативні дієслова - синсемантичні дієслова, процесуальна ознака яких поєднується з яскраво вираженими оцінно-кваліфікативними семами. Дієслів з кваліфікативним значенням виявлено 116, їх розподілено на 4 підгрупи.

У *другому розділі* “Синсемантичні дієслова як конструктивні центри речення” описано термінологічну базу та створено алгоритм дослідження синтаксичних функцій синсемантичних дієслів, виділено мінімальні структурні типи речень з синсемантичними предикатами, встановлено їхні морфолого-синтаксичні реалізації. Дистрибутивні характеристики синсемантичних дієслів досліджено шляхом створення синтаксичних та семантичних матриць функціонування досліджуваних мовних одиниць.

На підставі дистрибутивного аналізу ядерних та можливих реалізацій синтаксичних конструкцій з дейктичними дієсловами можна зробити висновок, що їх основу складають дво-, тривалентні предикати, рідше - чотиривалентні. Хоч з кількісного погляду клас дейктичних одиниць є найчисельнішим серед синсемантичних дієслів, проте він характеризується одноманітними, усталеними синтаксичними зв'язками та відношеннями. Сама термінологічна назва класу (від гр. *deixis* - вказівка) передбачає вказівку на щось: об'єкт чи обставину дії. Цей клас дієслів насамперед цікавий своїми семантико-синтаксичними можливостями в структурі речення.

Наприклад, значна частина дейктичних дієслів виконує так звану *компенсаційну функцію* (тому Г. Золотова такі дієслівні лексеми називає компенсаторами). Ці дієслова беруть участь у транспозиції засобів прямої номінації в засіб непрямой номінації. Як правило, компенсаційна функція дейктичних дієслів виявляється в сполученнях предиката з об'єктом, який виражений абстрактним іменником у знахідному відмінку без прийменника. Наприклад: *Архітектор, озброївшись указкою, давав пояснення...* (Загреб.) - предикат та об'єкт дії мисляться нероздільно, дієслово компенсує категоріально-синтаксичний елемент значення. Таку структуру (в якій предикат і об'єкт становлять синтаксичний блок) можна замінити абсолютним дієсловом, що має тотожне значення: *Архітектор, озброївшись указкою, пояснював...* Порівняємо функціонування в реченні синтаксичного блоку „синсемантичне дієслово + іменний компонент”, та співвідносного з ним функціонування абсолютного дієслова: *Команда гімнастів здобула перемогу на міжнародних змаганнях -*

Команда гімнастів перемогла на міжнародних змаганнях; Сейсмологи завчасно зробили попередження про можливі підземні поштовхи - Сейсмологи завчасно попередили про можливі підземні поштовхи...; Як особлива метанаука майбутнього карпатологія ще не виробила остаточних відповідей на ці та інші засадничі питання(Андр.) - Як особлива метанаука майбутнього карпатологія ще остаточно не відповіла на ці та інші засадничі питання; Усі надії я покладав на Венецію (Андр.) - Я надіявся на Венецію; Зубатий капрал доводив до рутенсько-рекрутського відома, що командантом їхнього регіменту є архикнязь лицар Тосканський... (Андр.) - Зубатий капрал повідомляв рутенським рекрутам , що командантом їхнього регіменту є архикнязь лицар Тосканський...; Саме тут, по лінії Карпат, пройшло розмежування латинського та візантійського світів.. (Андр.) - Саме тут, по лінії Карпат, розмежували латинський та візантійський світи; Товариші ще тримали образу один на одного - Товариші ще ображались один на одного; Собор справляє враження своєю величністю та загадковістю - Собор вважає своєю величністю та загадковістю; Глядачі виразили сумніви щодо достовірності наведених фактів - Глядачі засумнівалися щодо достовірності наведених фактів; Прокурор висунув звинувачення підозрюваному - Прокурор звинуватив підозрюваного.

Отже, синтаксичною ознакою дейктичних дієслів є виконання ними специфічної функції - компенсаційної.

Значення синсемантичних дієслів у таких вербально-субстантивних сполуках (*вести розмову, покласти надії, доводити до відома, давати поради, навести довідки, тримати образу* тощо), безперечно, ще не абсолютно асимілювалося в загальному значенні сполук, проте воно не може бути відокремлено від семантичних характеристик контекстуального оточення і разом з контекстом утворює стійку семантичну одиницю, синтаксичний блок. У складі дієслівно-іменних сполук синсемантичні дієслова називають ще *семантично редукованими* дієсловами.

Вербально-субстантивні сполучення перефразовують зміст вихідного дієслова (*попереджувати - робити попередження, экзаменувати - приймати екзамен, звинувачувати - висунути звинувачення*), тобто ці сполучення є його семантичними еквівалентами. У системі засобів номінації дієслово і кореляційне до нього сполучення „синсемантичне дієслово + іменник” - це різні лексичні способи вираження ідентичного змісту. Насамперед, функція синсемантичного дієслова полягає у наданні вербально-субстантивному сполученню значення процесуальності, тобто найзагальніше поняття дії - поняття, що для дієслівної системи виступає як логічний квантор усезагальності.

Отже, у сполученнях предиката з об'єктом, у яких об'єкт виражений віддієслівним абстрактним іменником у знахідному відмінку без прийменника і несе основне лексичне

навантаження, навіть повнозначне дієслово (проте синтаксично залежне), що виконує предикативну функцію, може послаблювати свою семантику.

Функціонування в мові різних лексичних засобів для передачі того самого змісту свідчить про багатство мовних виражальних засобів, про розвиток лексичної, семантичної та синтаксичної систем мови взагалі. До того ж використання сполучень „синсемантичне дієслово + іменник” за наявності дієслова-відповідника часто зумовлене стилістичною диференціацією мовлення. Ці сполучення також відіграють важливу роль у граматичному оформленні певних висловлювань. Наприклад, корелюючи з повнозначним дієсловом, словосполучення „синсемантичне дієслово + іменник” може компенсувати його видову дефективність. Як відомо, двовидові дієслова характеризуються відсутністю морфологічного вираження відповідної граматичної категорії. Дієслова мають значення як доконаного, так і недоконаного виду, які ідентифікуються у відповідних контекстах: *автоматизувати, амністувати, стабілізувати, атестувати, інформувати, ампутувати, розслідувати тощо*. Відповідні цим дієсловом вербально-субстантивні сполучення з синсемантичними дієсловами мають форми доконаного/недоконаного виду поза контекстом: *здійснювати/здійснити автоматизацію, амністування; проводити/провести атестацію, розслідування, ампутацію, стабілізацію тощо*.

Синсемантичне дієслово в сполученні з іменником не лише виконує функцію граматичного показника процесуальності, а й надає висловлюванню каузативного значення, тобто спонукання, готовності, схильності до дії: *вводити в спокусу, вдатися до роздумів, докладати зусиль*.

Каузативні елементи значення перемижуються з семантичною категорією модальності і притаманні саме дієсловом з послабленою семантикою.

Такі властивості синсемантичних дієслів увиразнюють значення сполучення, допомагають мовцеві чіткіше та точніше висловити зміст думки. Регулярне творення і використання описових дієслівно-іменних сполучень, які перефразовують семантику опорного повнозначного дієслова, свідчить про їхню продуктивність, виконання синсемантичними дієсловами не лише компенсаційної функції, а й своєї напівслужбової ролі оформлювача дієслівного статусу складових компонентів конструкції. За таких умов і відбувається десемантизація дієслівних одиниць, ступінь якої у різних дієслів є неоднаковим. Десемантизація полягає у втраті дієсловом його окремої номінативної віднесеності і зближенні з класом вказівних слів (що і дало підстави значне коло синсемантичних дієслів назвати дейктичними).

Синсемантичні дієслова мають широку поняттєву основу, що і призводить до безпідставного ототожнення понять синсемантичності та багатозначності. Синсемантичними

можуть бути як конкретні слова, так і окремі лексико-семантичні варіанти полісемічних слів, тобто облігаторність зв'язків із залежними компонентами може бути властива лише одному із значень лексеми. На семантичному рівні мови синсемантичні дієслівні лексеми перебувають між двома полярними точками: прямим значенням багатозначного дієслова, яке чітко сприймається поза контекстом, і значенням слова в складі фразеологічних сполук, яке не ідентифікується поза ними. Проте необхідно наголосити на тому, що специфіка синсемантичних одиниць виявляється через їхнє синтаксичне функціонування. Під час десемантизації відбувається розширення меж багатозначного слова, кількості контекстів актуалізації його лексико-семантичних варіантів, простежується тенденція до перетворення слова на своєрідний службовий компонент у складі словосполучення. Навіть дієслова з цілком конкретним значенням можуть його послаблювати за певних синтаксичних умов, набувати ознак дейктичних дієслівних лексем. Наприклад, дієслово *виходити* має виразне значення переміщення, але у реченні *Мої вікна виходять на паркові сосни... (Андр.)* - дієслово втрачає свою акціональність, стає фактично виразником просторових відношень між предметами. Суб'єкт і предикат поза контекстом взагалі не можуть функціонувати (*вікна виходять*). Дієслово граматично організовує висловлювання, а також виконує своєрідну просторову-вказівну функцію в синтаксично-семантичній структурі висловлювання.

Аналізуючи семантико-синтаксичні характеристики фазових дієслів, слід розрізняти поняття „фазове значення” і „фазова функція”. Так, дієслова *почати, продовжити, завершити, закінчити* мають чітко виражену фазову семантику, вони є ключовими у своїй семантичній підгрупі і характеризуються найвищим ступенем абстрагованості. Саме тому часто такі фазові дієслова виступають допоміжними у складеному дієслівному присудку, чи становлять обов'язковий компонент стійких дієслівно-іменних словосполучень.

Фазові дієслова в структурі речення не виконують самостійних синтаксичних функцій, а лише ускладнюють дієслівні форми, що входять з ним до одного синтаксичного блоку. Фазові дієслова набувають відповідної граматичної форми, а основне дієслово стоїть у формі інфінітива. Наприклад: *Він давно вже перестав загравати з старими роботящими українськими селянами-старостами...(Довж.); Обід приходився посередині лекції, його лишали обідати (Коцюб.); Може, не один багач, почувши ту Кармелеву пісню, покидав співати (Вовчок); Тарас зрозумів, що бій програє, і почав голосно плакати (Довж.). Саме у структурі складеного дієслівного предиката (синсемантичне фазове дієслово + інфінітив) фазові дієслова мають найбільший ступінь послаблення своєї семантики. Навіть якщо в реченні відсутній поєднаний з фазовим дієсловом інфінітив, що несе основне лексичне навантаження, він все-таки передбачається за змістом. Наприклад: *Зачинаю цей щоденник не тому, що хочеться побавитися у великого (Сим.)* - фазовим дієсловом не лише*

програмується об'єкт та імпліцитний суб'єкт, але й опущений інфінітивний компонент предиката (*зачинаю писати, вести, нотувати* тощо).

У складеному дієслівному присудку фазове дієслово є показником категорій часу, способу та координації форм підмета і присудка в особі, числі, роді. Наприклад, аналізуючи морфолого-синтаксичну реалізацію структурного типу речення **S – V (V_f + V_{inf}) Praed_{proc} - Obj-Adv_{lok}**: N₁ - V (V_f + V_{inf}) - N₄ + N₂ - на N₄: *Шофер почав скидати на землю важкі мотки дроту* (Збан.),- було виявлено такі структурні компоненти: предикат, що виражений фазовим дієсловом та інфінітивом, означає початок дії, спрямованої на неживий об'єкт, виражений іменниками у знахідному та родовому відмінках (родовий партитивний) та обставину місця.

Синсемантичність дієслів з фазовим значенням досить специфічна: вона є не лише внутрішньою сутністю семіотичної структури дієслів з фазовим значенням, але і є наслідком „перебрання” цим дієсловом функції показника граматичних категорій у структурі складеного предиката: *Росли укупочці, зросли; Сміялись, гратись перестали* (Шевч.) - V (V_f+V_{refl}) Praed_{proc}; *Таку був славу навів на свій постійний, що стали було люди й цуратись, і покинули б їх було й зовсім, так Горпина схаменулась, перестала йому волю давати* (Кв.-Осн.) - Sub-V (V_f+V_{inf}) Praed_{proc}- Obj.

Дієслово *почати* має типове фазове значення, а дієслова його групи *заходитися* (*працювати*), *піти* (*працювати*), *кинутися* (*бігти*) виконують у складеному дієслівному предикаті фазову функцію. Ці дієслівні одиниці в прямому вживанні характеризуються результативною семантикою, а в структурі складеного предиката виконують функцію показника початкової фази. Ця властивість синсемантичних дієслів ще більшою мірою виявляється у стійких дієслівно-іменних словосполученнях: *взятися за справу, вступити в розмову, завести знайомство, зав'язати дружбу, підняти в бій, підійти до вирішення, приступити до навчання, пуститися в роздуми* тощо.

Розглядаючи фазові дієслова з додатковими характеристиками початку дії, можна зробити висновок, що їх первинна семантика внаслідок послаблення і переосмислення дозволяє використовувати ці дієслова саме з таким значення, яке може вимагати після себе не тільки інфінітив, а й об'єкт чи обставину дії. Їх значення розкривається тільки при розгляді всього синтаксичного блоку. Порівняємо: *розв'язати вузол* (виконати чітку дію з об'єктом - „роз'єднати кінці чого-небудь зв'язаного”); *розв'язати передвиборчу кампанію* („розпочати щось робити” - первинна сема результативності чогось створює „ефект” початку дії).

Будучи результативними у прямому вживанні, у складі синтаксичних блоків синсемантичні дієслова виступають також показниками кінцевої фази дії (стану). Однак це не завершеність, що зумовлена досягненням результату, а лише припинення дії в часі, яке

було відсутнє у прямому вживанні і виникло у складі дієслівно-іменних словосполучень. До того ж у функції показника завершеності дії можуть виступати деякі дієслова з семантикою одноактності. Наприклад: *відійти від турбот, піти з посади, кинути роботу*.

У деяких випадках просторові семи трансформуються в часові, які можуть розумітися і як початок, і як кінець дії. Наприклад: *піти на роботу* (почати працювати) і *піти з роботи* (закінчити працювати).

Контекстуально фазового значення можуть набувати дієслова, які належать до інших семантичних груп, наприклад, дієслів конкретної дії чи руху і переміщення в просторі (*вступити в, зав'язати, кинути, піти, сідати, пірнути, порвати тощо*). Функціонування таких лексичних одиниць у фазовому полі зумовлює їх групування навколо фаз початку, тривання і закінчення дії, утворюючи при цьому співвідносні ряди.

Синсемантичність дієслів, які виконують фазову функцію, є наслідком функціонування дієслів з конкретним значенням у фазовій семантичній мікросистемі, тобто основні прями лексичні значення послаблюються за певних комунікативних і синтаксичних умов, а значення фазовості процесу набуває універсального характеру. Вживання таких нетипових фазових дієслів зумовлене метою та експресивною маркованістю усього висловлювання. Вони стають диференційними лексичними одиницями різних стилів мовлення (від наукового до художнього та розмовно-побутового). Наприклад: *почати навчання - зануритися у навчання - засісти за навчання - схопитися за навчання - кинутися навчатися*.

Аналіз синтаксичних блоків, в яких функціонують синсемантичні кваліфікативні предикати, засвідчив їх структурну ідентичність з блоками функціонування дейктичних предикатів, частково - фазових.

Інваріантним синтаксичним блоком (ядерною конструкцією) залишається $N_1V_fN_4$, хоча інші блоки не мають такої варіантності форм, як, наприклад, з дейктичними предикатами. Це пояснюється тим, що кваліфікатори мають часткове послаблення значення внаслідок переносного вживання зі збереженням кваліфікативних сем: *А музики знов втяли козачка...* (Н.Лев.) – дієслово „*втяти*” виступає кваліфікатором дії як енергійної, старанної. Таку ж кваліфікативну функцію виконують інші дієслова, які у прямому вживанні належать до абсолютно різних семантичних класів вербальних лексем, наприклад: *І убив у серці тишу, розпанахав спокій...* (Сим.); *Той в безсилій злості плював та слав прокльони* (Коцюб.); *О сей утнув би до гапликів, нема що й казати, - говорив Леонід Семенович* (Н.-Лев.) – дієслова „*розпанахати*”, „*сипати*”, „*утнути*” набувають не нового значення, а стають кваліфікаторами інтенсивності дії. У таких структурах, де предикат програмує об'єкт, виражений абстрактним іменем, об'єкту відводиться вагома роль – основне семантичне

навантаження конструкції припадає саме на нього, дієслово надає основному значенню конструкції кваліфікативної оцінки (позитивного чи негативного забарвлення).

До того ж, перейшовши до класу синсемантичних, дієслівні лексеми починають виконувати компенсаційну функцію: *сипати прокльони – проклинати, завдавати сорому – соромити, завдати спустошень – спустошувати, сипати докорами – докоряти, вдарити веслами – веслувати, фабрикувати доноси – доносити*. Проте, звичайно, дієслівні кореляти до синтаксичних блоків з синсемантичним кваліфікатором, втрачають оцінну семантику з боку мовця, вони є менш стилістично маркованими. Тобто кваліфікатори вживаються у мовленні для стилістичного ефекту, досягнення певного комунікативного результату.

Найчастотнішим облігаторним зв'язком між компонентами конструкції залишається знахідний відмінок без прийменника або з ним.

Аналіз кваліфікаторів доводить, що значна частина кваліфікативних дієслів поповнила клас синсемантичних дієслів внаслідок їх переносного вживання. При цьому з'явилась необхідність в облігаторних поширювачах, бо такі дієслова не можуть вживатися абсолютивно. Отже, для кваліфікативних дієслів характерні такі синтаксичні зв'язки з об'єктом: одиничні виражені формою знахідного відмінка без прийменника та знахідного відмінка з прийменниками *на, в*: *сипати прокльони, утяти козачка, гнути всячину; вискочити в пани; жарити в шашки, налягти на роботу*; формою давального відмінка: *урізати йому*; формою родового відмінка з прийменниками *до, з*: *витягти з неволі, дожартуватися до біди*; формою орудного відмінка без прийменника та формою орудного відмінка з прийменниками *над, з*: *дути дорогою, корпіти над шиттям, пихтіти над статтею, переборщити з похвалою*; прислівником: *катати додому, шурувати звідси, чухрати навпростець*. Подвійні зв'язки виражені сполученням знахідного відмінка + прислівник: *шпарити віри напам'ять*; знахідного відмінка + родовий відмінок з прийменником: *завдати спустошення серед населення*; знахідного відмінка + орудний відмінок з прийменником і без нього: *витягти всю душу запитаннями, таке над нами витворяти*; знахідного відмінка + давальний відмінок: *дати перцю ворогам*; знахідного відмінка + знахідний відмінок: *садити кулі в мішень*.

Дієслова-кваліфікатори можуть вживатися в особових, родових формах та в формі інфінітива, а за валентними характеристиками належать до групи дво- та тривалентних предикатів.

Часто ці дієслова входять до структури складеного дієслівного присудка, а також до складу фразеологічних одиниць. Дієслова-кваліфікатори утворюють фразеологічні одиниці саме завдяки послабленню своєї первинної семантики, набуття виразного експресивного забарвлення. До фразеологізації тяжіють і синтаксичні блоки з дейктичними дієсловами, але

ступінь її різний. Порівняйте: *доводити до відома, прийняти рішення, скласти уявлення, здобути перемогу, накласти ембарго та завдати перцю, передати куті меду, перебрати мірку, гнути шию, вилізти зі шкури, утнути итуку* тощо. На відміну від утворень з дейктичними дієсловами (що являть собою фразеологічні сполучення), утворення з дієсловами-кваліфікаторами є фразеологічними єдностями, або й зрощеннями.

Кваліфікатори, як і інші синсемантичні дієслова, вимагають диференційного підходу до аналізу їхньої змістової структури, бо семи, що організують їх значення - різні за ступенем абстрагування. Власне кваліфікативні дієслова мають найзагальніше процесуальне і кваліфікативне значення, а інші - семи, які кваліфікують той чи інший клас дій.

У кваліфікативних дієсловах сема активності, яка притаманна саме дієсловам дії, виявляється найвиразніше. Порівняйте: *говорити іноземною - шпарити іноземною, йти навпростець - чухрати навпростець, вийти зі скрутного становища - викрутитися зі скрутного становища, заграли на гармошці - ушкварити на гармошці; грали в шашки - різати в шашки* та ін.

Дослідження особливостей лексико-семантичної групи синсемантичних дієслів та специфіки їх синтаксичних характеристик дало можливість зробити такі **висновки**:

1. Лексико-семантична група синсемантичних дієслів належить до класу дієслів відносної семантики (релятивні дієслова), який є лексично опозитивним до дієслів з абсолютною семантикою. Поняття „синсемантичні дієслова” об’єднує такі визначення дієслівних одиниць, як предикатори, модифікатори, вербалізатори, компенсатори, дієслова з широкою поняттєвою основою, дієслова з послабленою семантикою, десемантизовані, делексикалізовані дієслівні одиниці, семантично дефективні дієслова, зв’язки, напівповнозначні вербальні лексеми тощо.

2. Синсемантичні дієслова було виділено у складі дієслівної лексики з дотриманням двох основних принципів: конкретизації сем дієслівного значення (наскільки це можливо для синсемантичних дієслівних одиниць) та встановлення синтаксичної релевантності семантичних елементів дієслівного значення синсемантичних лексем. У результаті дослідження встановлено, що сема процесу може вживатися як абстрактна ознака структури дієслівного значення або комбінуватися з додатковими семами, найчастіше – фазового чи оцінно-кваліфікативного значення.

На підставі аналізу додаткових сем, які накладаються на основну семантику, серед синсемантичних дієслівних лексем виділено групи дейктичних, фазових та кваліфікативних одиниць.

3. Синсемантичні дієслова є найтипівішим виявом такого лексико-граматичного явища мови, як синсемантия.

4. Синсемантичним дієловам властиві такі ознаки:

Ідентифікаційна ознака – синсемантичність: процесуальна семантика містить максимальний ступінь узагальнення, абстрагування, конкретизується лише під впливом взаємодії трьох факторів: узагальненого значення синсемантичного дієслова; лексичного значення слів, з якими синсемантичне дієслово вступає в облігаторні зв'язки та семантики синтаксичної конструкції, сформованої за їх участю. Отже, характерною особливістю синсемантичних дієслів є представлення цілісного найменування процесуальної ознаки *синтаксичним блоком*.

Послаблення, дифузність значення. Послаблення семантики таких дієслів має різну мовну природу: воно є або внутрішньою семіотичною сутністю лексеми, або наслідком десемантизаційних процесів (розширення кількості контекстів актуалізації його лексико-семантичних варіантів, переосмислення первинної семантики, виконання функції напівслужбового компонента – оформлювача дієслівного статусу синтаксичного блоку).

Синсемантичні дієслова у своїй семантиці не містять денотативно-референтного компонента на відміну від повнозначних дієслів. На перший план виступає сигніфікативна функція, поняття процесуальності як узагальненої суттєвої ознаки дійсності.

Десемантизація значеннєвої структури дієслова. Десемантизація відбувається за умов функціонування дієслова у складі іменного та дієслівного складеного присудків, синтаксичних блоків типу $[V_f \text{Praed}_{\text{proc}} - \text{Obj}_1]$, у яких предикативна функція частково зміщується на категорію імені.

5. Синтаксичні особливості синсемантичних дієслів:

- а) облігаторна валентність між предикатом та залежним компонентом;
- б) функціонування у складі синтаксичного блоку „синсемантичне дієслово + ім'я”, який виконує предикативну функцію:

$\text{Sub} - [V_f \text{Praed}_{\text{proc}} - \text{Obj}_1];$

- в) можливість заміни такого блоку повнозначним предикативним дієслівним компонентом, тобто

$\text{Sub} - [V_f \text{Praed}_{\text{proc}} - \text{Obj}_1] \rightarrow \dots \text{Sub} - V_f \text{Praed}_{\text{proc}};$

- г) виконання синсемантичними дієслівними одиницями компенсаційної, модифікаційної та кваліфікативної функцій, ролі граматичного організатора синтаксичної структури.

6. Синтаксичні блоки з дейктичними та кваліфікативними дієсловами тяжіють до фразеологізації. Конструкції з дейктичними дієсловами, як правило, становлять фразеологічні сполучення, а конструкції з кваліфікативними дієсловами є фразеологічними єдностями, або зрощеннями.

7. На підставі дистрибутивного аналізу ядерних синтаксичних конструкцій з синсемантичними дієсловами можна зробити висновок, що їх основу складають двовалентні та тривалентні предикати.

Стилістичні ознаки синсемантичних дієслів:

1. *Дейктичні дієслова* часто вживаються в офіційно-діловому стилі мовлення, адже завдяки своїй послабленій, дифузній семантиці, вони є стилістично нейтральними та із залежним компонентом (об'єктом) становлять синтаксичний блок.

2. *Кваліфікативні лексеми* завдяки домінуванню у семантичній структурі оцінно-кваліфікативних сем є стилістично маркованими. Домінування оцінної семантики (негативної чи позитивної) за умов послаблення основного первинного дієслівного значення зумовлює переважне вживання таких лексичних одиниць в художньому та розмовному стилях.

Експресивність та емоційна забарвленість синсемантичних дієслів лише кваліфікують дію, не називаючи її. Наприклад, у реченнях *Той в безсильній злості плював та сипав прокльони* (Коцюб.) та *Дужі голоси вдарили чумацьку пісню* (Н.-Лев.) - синсемантичні дієслова вжиті для кваліфікації дії як швидкої, цілеспрямованої, енергійної. Первинна семантика не лише переосмислюється, але й послаблюється. Синсемантичне дієслово одночасно виконує кваліфікативну і компенсаційну функції.

Отже, синсемантичні дієслова становлять окрему своєрідну ланку дієслівної системи української мови, яка налічує близько 400 лексичних одиниць і характеризується специфікою своєї внутрішньої системної організації та синтаксичних функцій.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. *Прокопенко І.М.* Парадигматичні та синтагматичні аспекти синсемантичних дієслів // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – С.43-48;
2. *Прокопенко І.М.* Термінологічне визначення дієслів з послабленою семантикою // Наука і сучасність: Зб. наук. праць. Т. ХІІ. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – С. 276-284;
3. *Прокопенко І.М.* Синсемантия як лексико-граматичне явище // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – С. 22-29;
4. *Прокопенко І.М.* Значеннєві характеристики синсемантичних дієслів // Мовознавство, № 2-3, 2004. – С. 61-66;

5. *Прокопенко І.М.* Проблема типології та класифікації лексико-семантичної групи синсемантичних дієслів // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – С. 267-273.

АНОТАЦІЯ

Прокопенко І.М. Синтаксичні функції синсемантичних дієслів.- Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 - українська мова.- Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2005.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню синтаксичних функцій дієслів з послабленою семантикою, які в роботі отримали назву синсемантичних. З'ясовано мовну природу синсемантиї як лексико-граматичного явища, проведено класифікацію синсемантичних дієслів, визначено їхні типологічні семантико-синтаксичні ознаки. Синсемантичні дієслова поділено на такі лексико-семантичні групи: *дейктичні* (у своїй значеннєвій структурі містять лише вказівку на процес), *фазові* (процесуальна сема комбінується із семами початку, продовження, розгортання та завершення дії) та *кваліфікативні* (семантична структура містить виразні стилістично марковані оцінно-кваліфікативні семи). У роботі здійснено дистрибутивний аналіз синсемантичних дієслів шляхом розробки синтаксичних та семантичних матриць функціонування відповідних предикатів, виділено мінімальні структурні типи речень з синсемантичними дієслівними одиницями у ролі предикатів та проаналізовано їхні морфолого-синтаксичні реалізації. Встановлено, що основними синтаксичними функціями синсемантичних дієслів є компенсаційна, модифікаційна та кваліфікативна, які вони виконують у структурі речення.

Ключові слова: синсемантия, синсемантичне дієслово, валентність, інтенція, суб'єкт, об'єкт, синтаксичні функції, семантичні особливості, обставинний детермінант.

АННОТАЦИЯ

Прокопенко И.Н. Синтаксические функции синсемантических глаголов. - Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. - Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2005.

Диссертация посвящена комплексному исследованию синтаксических функций глаголов, которые в работе названы синсемантическими. Термином “синсемантические

глаголы” объединены те вербальные единицы, которые в лингвистических исследованиях определялись как информативно недостаточные, служебные, полужнаменательные, десемантизированные, делексикализованные, вспомогательные, предикаторы, модификаторы, компенсаторы и др. В основе их терминологического определения лежит лексико-грамматическое явление синсемантии, причины и условия возникновения которой были определены в ходе исследования.

Установлено, что ослабление семантики глаголов может быть следствием отсутствия денотативного компонента в смысловой структуре вербальной единицы, когда сигнификативная функция превалирует над номинативной, или же ослабленная знаменательность является результатом десемантизационных процессов в слове. Синсемантические глаголы имеют самое общее процессуальное значение. Конкретизация значения глаголов осуществляется только в сочетании с другим словом (словами), т.е. в синтаксическом блоке. В таких случаях процессуальная семантика глагола определяется в связи с конкретным значением зависимого компонента (компонентов).

Внутренняя дифференциация синсемантических глаголов осуществлена на основе определенных типологических признаков, свойственных отдельным группам этих глаголов.

Так, глаголы, заключающие в себе обобщенное указание на действие, объединены в группу *дейктических*; глаголы, процессуальная семантика которых имеет фазовые семы, - в группу *фазовых*, а глаголы с общим процессуальным значением, совмещенным с квалифицирующими семами, - в группу *квалификативных*. Группы в зависимости от доминирования определенных сем дифференцируются на подгруппы.

В диссертации осуществлен дистрибутивный анализ синсемантических глаголов методом проектирования синтаксических и семантических матриц функционирования соответственных предикатов, выделены минимальные структурные типы предложений с синсемантическими глагольными лексемами в роли предикатов, проанализированы их морфолого-синтаксические реализации. Специфика синсемантических глаголов состоит в наличии обязательного объектного компонента (компонентов) или обстоятельственного детерминанта.

Установлено, что основными синтаксическими функциями синсемантических глаголов являются компенсационная, модификационная или квалифицирующая действие. Синсемантические глаголы функционируют в синтаксическом блоке “синсемантический глагол + именной компонент”, который выполняет предикативную функцию, и может быть в некоторых случаях заменен полнознаменательным, абсолютным предикативным глагольным компонентом.

Ключевые слова: синсемантия, синсемантические глаголы, валентность, интенция, субъект, объект, обстоятельственный детерминант, синтаксические функции, семантические особенности.

REZUME

Prokopenko I.M. Syntactic functions of synsemantic verbs. - Manuscript. Dissertation for scientific degree of Candidate of Philological Sciences, speciality 10.02.01 - Ukrainian language. - National Teacher Training University named after M.P. Dragomanov, Kyiv, 2005.

This dissertation highlights syntactic functions of verbs with weak semantics in complex which have been defined as synsemantic in the thesis. The linguistic issue of synsemantics is regarded as lexico-grammatical, its nature and origin conditions were pointed out.

Along with the synsemantic verbs were singled out the following lexico-semantic groups: deictic (only a common pointing to processuality takes place in the meaning structure), phasal (processing sema is combined with the semas of beginning, keeping, varying and finishing of an action), qualificative (semantic structure holds apparent qualificative semas that stylistically marked). The classification of synsemantic verbs is determined, their typological semantic and syntactic characteristics have been investigated.

In the thesis synsemantic verbs have been analysed distributive by working out of syntactic and semantic functional matrices of the appropriate predicates. Minimal structural types of sentences with synsemantic verbal items have been

pointed out as predicates and their morphologic and syntactic realizations have been analysed. Synsemantic verbs carry out compensative, modificative and qualificative functions in the sentence structure.

Key words: synsemantics, synsemantic verb, valence, intension, subject, object, adverbial determinant, syntactic functions, semantic peculiarities.